

НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ ЖРТВАМА РАТА И ПОСЉЕРАТНИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Увод

”Ни на који начин”, устврдиће Албвакс [*Halbwachs*] у своме дјелу *Колективно памћење*, ”није индивидуално памћење, уколико се супротставља колективном памћењу, нужни и довољан услов повратка, призивања у свијест, обнове (*rappel*) и признавања, установљавања (*reconnaissance*) сјећања.” И наставља с образложењем:

Јер, ако је ово прво сјећање избрисано, ишчезло, ако нам више није могуће да га пронађемо, то је стога шта већ одавно нисмо дио групе у чијем памћењу се оно чува. Да би наше памћење било потпомогнуто (*s'aide*) памћењем других, није довољно да нам они пруже своја свједочења (*témoignages*): потребно је још да се оно не престане слагати с њиховим памћењем те да буде довољно додирних тачака између једног и других, да сјећање које нам она дозивају у свијест (*rappellent*) може бити реконструисано (*reconstruit*) на неком заједничком темељу (*fondement commun*). Није довољно реконструисати дио по дио слику (*image*) неког прошлог догађаја да би се добило сјећање. Потребно је да се та реконструкција изврши полазећи од заједничких датости или схватања која се налазе у нашој свијести (*esprit*) као и у свијести других, пошто она непрестано прелази од њих ка њој и обратно, а шта је могуће само ако она чине дио и настављају да буду дио једног истог друштва. Само тако се може схватити да неко сјећање може бити уједно признато, препознато и реконструисано (*reconnu et reconstruit*). Шта ме се тиче шта су други још обузети осјећајем које сам некад с њима и сам доживио, али којег више не искушавам? Не могу га побудити у мени зато шта већ одавно нема ничег заједничког између мене и мојих некадашњих другова. Нема се ту шта кривити ни моје ни њихово памћење. Али је шире колективно памћење, које је обухваћало и моје и њихово, ишчезло.¹

* Проф. др Уго Влаисављевић је редовни професор Филозофског факултета у Сарајеву.

¹ Maurice Halbwachs, *La Mémoire collective*, Editions Albin Michel, Paris, 1997, стр. 63. Даље наводе из овог дјела ћемо давати у главном тексту.

Овај одломак је у ствари закључак који исписује аутор након неколико страница свога чувеног огледа насловљеног: "Индивидуално памћење и колективно памћење". Претходно излагање је завршено или крунисано резолутном тврдњом у којој се сабиру понуђени увиди, да би онда она поново била на сажет начин образложена. Овом се тврдњом сасвим изокреће уобичајено, здраворазумско схватање односа индивидуалног и колективног памћења. Ријеч је о обрту који је Албвакса учинио славним, а потанко је разрађен у његовој књизи *Les Cadres sociaux de la mémoire*, објављеној 1925, као и у постхумно објављеном дјелу из којег смо узели овај цитат. Изабрали смо овај одломак, јер вјерујемо да је готово читава Албваксова теорија овдје на посебно суптилан начин кондензована.

Треба одсада другачије видјети ствари: да би се појединац нечега уопште сјећао неопходан услов, али не и довољан, јесте да је с другима у стању подијелити садржаје свога памћења. За сјећање појединца потребни су други људи, читава група оних с којима се дијели то сјећање. Изгубити неко сјећање за појединца значи не бити више члан групе оних који заједно памте. Сјећање се не може нипошто свести на слику из прошлости која је остала утиснута у свијести. Да би такав утисак (*impression*) постао сјећање које се може повратити и призвати, неопходна је и помоћ других: њихово памћење. Међутим, Албвакс нас никада не би могао увјерити у своју главну тезу када бисмо и даље вјеровали да је везивање памћења појединца уз памћење других тек нешто спољашње: као међусобно слагање свједочења различитих појединаца. Све овиси о томе да се покаже да сјећање као сјећање није скуп слика и утисака затворених у некаквој љуштури појединца. Свједочења (*témoignages*) о истим догађајима и стварима престају бити главни и једини мост који индивидуална памћења повезују у заједничко памћење. Други људи, тај неопходни услов за моје сјећање, не појављују се тек као свјedoци о предметима мога сјећања, а група у којој и захваљујући којој памтимо није тек група свјedoка. Наравно, други, узети као свјedoци су важни за моје памћење, јер га могу накнадно потврдити или ми помоћи да се присјетим нечега шта сам вјеровао да сам заборавио. Али свјedoци као свјedoци увијек долазе накнадно, шта ће рећи прекасно да би се докучила бит сјећања. Јер у ономе шта би наводно било само моје памћење, слике и утисци које сам управо ја и само ја доживио са свога властитог мјеста у свијету, често у потпуној самоћи, већ су подијељене с другима, већ ту, дубоко у мојој интимној свијести, моје је биће готово без остатка социјализовано, препуштено и изложено другима, насељено и крцато "туђим" творевинама и присуствима.

Губитак сјећања као губитак чланства у групи памћења

Како се наше памћење помаже (*s'aide*) памћењем других, ако њихова помоћ више није сводљива на уобичајено схватање о свјedoцима који су у стању понудити нам своје свједочење као потврду нашег властитог сјећања? Без заборављања, а Албвакс говори о сјећању које је избрисано, ишчезло, не бисмо

видјели присуство других у нама самима, тај крајње замисливи досег њиховог присуства изван њихове властите свијести, јер је нестанак сјећања у ствари повлачење других из наше властите свијести, читаве једне групе, наш губитак чланства у њој. Памћење се чува само у групи, па је губитак сјећања у свијести појединца увијек и губитак чланства у некој групи.

Друштвена група постаје група памћења тако шта уз себе веже начелну могућност сјећања појединца, а то може постићи само тако шта апсорбује све његове механизме памћења. Да би појединац уопште нешто памтио између његове свијести и свијести других којима дугује могућност тог памћења не би смјело бити ограда. Без ”заједничких датости и схватања” и њихове непрестане размјене у кругу *групно повезаних свијести* – нема сјећања.

Међутим ако се сјећање чува у памћењу групе, шта је то индивидуално у сјећању? Наравно, без властитог искуства појединца, без његовог конкретnog доживљаја у одређеном тренутку и на одређеном мјесту нема сјећања. Колико год било радикално, Албваксово колективизирање памћења не може истиснути тај елемент живог искуства појединца. Међутим, показује се да је тај наводно чисти садржај индивидуалне свијести увијек без остатка посредован друштвеним садржајима, који га захватају и прожимају већ у димензији значења и знакова. Албвакс у том језгру индивидуалног памћења препознаје још само слику или утисак. Сачувати и повратити у свијест неко сјећање стога не значи бити у стању механички реконструисати ту слику. Таквој реконструкцији ”дио по дио”, која је заправо илузорна, он ће супротставити стварни процес реконструкције као групни подухват који се мора одвијати на неком ”заједничком темељу”.

Реконструисање и препознавање сјећања

Два су предуслова за сјећање: оно мора бити реконструисано и препознато. Реконструкција његовог садржаја је увијек чин за који је потребан допринос других, али није успјешна ако и појединац у њој нема свој прилог. Група памћења у чијем окриљу је сјећање похрањено може до најмањих детаља и на врло жив начин реконструисати неки прошли догађај у којем смо и сами учествовали, а да нам се ниједног тренутка, успркос увјеравањима других, у сјећању не појави тај догађај.

Оно шта недостаје јесте наше признање таквог садржаја памћења, наше препознавање сјећања за које се очекује да бисмо требали бити у стању да га призовемо у свијест. Никаква реконструкција, па ни наши властити покушаји реконструкције некада утиснуте слике, не помажу ако ”нисмо у стању да у себи поново створимо осјећај већ виђеног”.(57) То шта група памти нешто чега се ми не сјећамо знак је нашег удаљавања од те групе или престанка нашег чланства у њој: нема више мога сјећања о заједничким доживљајима с мојим некадашњим другарима из школе, јер ”нема ничег заједничког између мене и мојих некадашњих другова”. Памћење те групе није више колективно памћење које обухваћа и наше индивидуално памћење.

Реконструкција сјећања уз помоћ свједока

Шта су свједоци и каква је њихова улога у памћењу? На важном мјесту у тексту гдје тврди да они "нису неопходни да би се потврдило (*confirmer*) или у свијест призвало (*rappeler*) неко сјећање, Албвакс нас подсјећа: "Свједоци су, у уобичајеном смислу ријечи, појединци присутни у некој материјалној и чулној форми".(53) На то ће још додати, као најаву свога детаљнијег образложење: "Они уосталом не би никако били довољни."

У реконструкцији нашег сјећања референтна група памћења може бити и често је група свједока, других људи који су с нама дијелили одређена искуства, били присутни истим стварима и догађајима. Захваљујући њиховој наративној реконструкцији прошлости може се потврдити моје сјећање, али, ма колико било успјешно то њихово настојање, оно није довољно да се у нашем духу призове одговарајуће сјећање. Оно шта недостаје јесте макар искра или довољно јасан траг "живог сјећања". Потребна је још наша властита слика или утисак из прошлости да би се онда прошла стварност могла појавити пред нашим очима. Све до тада реконструкција нама блиских свједока који потврђују наше присуство и учешће у прошлим догађајима остаје недовољна и артифицијелна: тек с поново оживљеним утиском у нашој властитој свијести "одједном се ова артифицијелна конструкција оживљава и задобија лик нечег живог те се слика трансформише у сјећање."(54)

Важно је не превидјети ову разлику између слике и сјећања, коју подразумева ова управо споменута "трансформација слике у сјећање". Свједоци могу пред нама до детаља, "дио по дио", реконструисати слику неког сегмента прошлости којем смо присуствовали, али то још неће бити сјећање које је у нама пробуђено. Слика мора бити у нама сачувана, макар била магловита или у трагу. Стога Албвакс прави разлику између слике (*image*) и приказа (*tableau*), слике у нашој свијести и слике коју су нам други насликали, а која такође може бити жива и упечатљива (*tableau vivant*). (55) Када он одбија, на темељу увида који се чини неупитним, слику коју нуде "вањски свједоци" изједначити са сјећањем, онда је оно шта при томе недостаје наша унутрашња слика. Међутим, зар такво инсистирање на разлици између слике коју су нам насликали свједоци, за које се усто још тврди да свједоче о несумњивој истини, и нашег властитог сјећања, не реafirмише уобичајено гледиште да наше индивидуално памћење ништа не дугује колективном памћењу? Читаво Албваксово настојање би пало у воду, ако би у циљу брижљивог осигурања такве разлике на другој страни морао избрисати разлику између слика прошлости у нашем духу и нашег властитог сјећања. Остао је врло узак маневарски простор, готово као оштрица ножа, да се сачува супстанца индивидуалног памћења и да се она сасвим не апсорбује у колективно памћење. Аутор ће се послужити аналогijом из хемије да би сачувао обје суптилне разлике:

Као шта треба увести неку клицу у засићени раствор да би се он кристализовао, тако исто треба у овај скуп наших вањских свједочења до-нијети нешто као сјеме присјећања да би се тај скуп преточио у конзистентну масу сјећања. (55)

Међутим, сликовита поредба за тако важно осигурање двију темељних разлика очито није довољна. Сјећање се не смије изједначити нити с увјеравањима свједока нити с пуким утисцима или сликама из прошлости сачуваним у свијести појединца. С једне стране имамо вјеродостојна свједочења, али она остају ”спољња”, јер је појединац тај који се једини може сјећати, а с друге стране имамо оно шта је ”унутра”, у самом духу појединца, али се то показује као још необрађени, сирови материјал утисака. Албвакс одмах наставља с појашњењем:

Када кажемо да неко свједочење у нашој свијести не призива ништа ако у њој није остао какав траг прошлог догађаја којег треба евоцирати, тада не подразумијевамо да је неко сјећање или неки његов дио требао као такав у нама и даље трајати, него само то да смо, од тренутка када са свједоцима припадамо истој групи и мислимо заједно преузимајући на себе одређене односе, остали у контакту с овом групом и нисмо престали бити способни да се идентификујемо с њом и да бркамо своју прошлост с њеном. Могло би се исто тако рећи: од тог тренутка нипошто не смијемо изгубити ни навику ни способност да мислимо и да се сјећамо као шта то чини неки члан групе, којој заједно с овим свједоком и сами припадамо, шта значи да заузимамо њену тачку гледишта и употребљавамо све оне појмове који су заједнички њеним члановима. (55–56)

Траг сјећања и избор референтне групе памћења

Ако наше сјећање и по својој могућности и по своме садржају овиси о томе с којом групом дијелимо наше памћење, онда наше сјећање не овиси само о нама, јер се нипошто не може свести на унутрашњи ”траг прошлог догађаја” – него још више о групи с којом смо се идентификовали, пошто имамо ”навику и способност да мислимо и да се сјећамо као шта то чине њени чланови”. Ако буђење и евоцирање сјећања овиси о нашој способности памћења, онда наша припадност овој или оној групи постаје пресудна, јер се та наша способност у ствари не разликује од способности поистовјеђивања с групом.

Консеквенце оваквог закључивања се чине далекосежним, па и несагледивим. Јер један исти ”траг прошлог догађаја”, да се послужимо Албваксовом аналогijом, може се као клица у једном ”засићеном раствору” кристализовати у сјећање које нипошто неће бити исто ако се он нађе у неком другом таквом раствору, пошто његова кристализација овиси о растворима. Прихватимо ли ауторову тезу да сјећања нема без реелaborације трага у крилу одређене групе памћења, онда ће памћење прошлих догађаја нужно овисити о идентификацији појединца с одређеном групом, о његовом свјесном или

несвјесном избору референтне групе за његово "живо сјећање". Један исти нуклеус сјећања, оно шта уистину један појединац као појединац може допринијети памћењу прошлости, које је стога *per definitionem* колективно, може се трансформисати у различита сјећања у овисности о групама које стоје у сјени или другоме плану. Откривање такве групе, која по своме начину мишљења, осјећања, тумачења (итд.), одређује о каквом сјећању се ради јесте, дакле, откривање референтне групе за то сјећање.

Ако је Албвакс могао из темеља промијенити уобичајено схватање сјећања, то је стога шта је требао велики археолошки труд, минуциозна феноменолошка анализа да се освијетли и протумачи улога и функција групног памћења, пошто се референтне групе скривају у тамној позадини сваког нашег сјећања.

Нематеријално постојање група памћења

У памћењу појединачна свијест искушава немогућност свог изолованог постојања, друштвеност свога најинтимнијег бића. Управо је такву иначе општеприхваћену претпоставку Албвакс настојао на сваки начин поткопати:

Најчешће се памћење сматра неком чисто индивидуалном способношћу, шта значи да припада свијести сведеној једино на њене властите снаге изоловане од других и способне да евоцирају, било властитим хтењем или случајно, стања кроз које је претходно прошла. (102)

Како у ствари постоје те групе памћења којима припадамо када се сјећамо? Зашто их нико прије Албвакса није примијетио? Присуство других у нашем памћењу није само присуство оних којих се сјећамо нити је довољно томе придати присуство оних који могу потврдити исправност и вјеродостојност нашег сјећања. Који је то још *трећи модус* присуства других за наше памћење, који би требао бити и најважнији? То је у ствари начин постојања групе памћења који више није искључиво "спољашњи", као социолошке категорије у уобичајеном смислу. Албвакс не говори само о материјалном него и о нематеријалном постојању таквих група. Специфичну онтологију и топологију тих група он назначује изразима попут "непрестани преласци" (између једне свијести, чије сјећање анализирамо, и других свијести, које сачињавају групу памћења), или "смјештања на тачку гледишта" (других, групе) или "поново постављање у једну или више струја колективног мишљења".²

Велики значај Албваксовог истраживања колективног памћења управо је у радикализовању улоге других, у откривању њиховог присуства и неодољивог утицаја у самом средишту свијести субјекта. Слиједимо ли досљедно трагове памћење, спознаћемо да су други увучени у саму нутрину нашег властитог бића, да га настањују у сваком његовом кутку. Ријеч је о истра-

² "Не можемо се сјећати осим под условом да се смјестимо (*se placer*) на тачку гледишта једне или више група и да се поново поставимо (*se replacer*) у једну или више струја колективног мишљења". (65)

живању које износи на видјело подруштвљеност сваке индивидуалне свијести у њеним још не сагледаним дубинама. Други закорачују и уопште могу закорачити у овај простор индивидуалне свијести само као нематеријална бића: у памћењу постаје уочљиво колико других свијести, група и група таквих духова, походи нашу свијест и онда када је она потпуно изолована, као у пустињској самоћи. Албвас се не скањује да из својих увида извлачи радикалне онтолошке закључке:

Но наша сјећања остају колективна и побуђена су захваљујући другима, чак и ако се ради о догађајима у које смо само ми били умијешани и стварима које смо само ми видјели. Шта значи да у ствари никада нисмо сами. Није неопходно да други људи буду ту, људи који се материјално разликују од нас: јер ми увијек носимо с нама и у нама одређену количину особа које се не мијешају.⁽⁵²⁾³

Упитност и загонетност индивидуалног памћења

Да ли то значи да радикалним подруштвљавањем сјећања Албвас брише разлику између индивидуалног и колективног памћења? Остаје под сјеном сумње колико је индивидуално памћење још уопште индивидуално. Ако оно шта је строго индивидуално у индивидуалном памћењу нипошто више није сјећање појединца као такво, онда аутор више не смије себи дозволити да изједначава ово двоје или да их заједно поставља насупрот колективном памћењу. У том случају би функција колективног памћења била редукована на нешто ”помоћно и допунско” (54), на ”попуњавање празнина” у сјећању појединца, што је онда улога коју би у потпуности могли преузети свједоци. А такво преузимање Албвас одлучно одбацује. Из наше свијести би онда нестали људи који је настањују, она ”количина особа” који се ”нематеријално разликују од нас”. А управо тиме би се елиминисало оно шта би се могло сматрати најзначајнијим доприносом истраживању памћења овог француског социолога. О амбивалентности Албвасове позиције и његовом рвању са саморазумљивостима које наслеђује рјечито говори и слједећи цитат:

Ако се ова два памћења често прожимају, посебно ако индивидуално памћење може, да би потврдило неко од својих сјећања, да би прецизирало и чак да би попунило неку од својих празнина, ослањати се на колективно памћење, поново се поставити (*se replacer*) у њега, начас се стопити с њиме, оно ипак и даље слиједи свој властити пут, па читав тај спољњи допринос бива асимилуван и поступно инкорпорисан у његову супстанцу. Колективно памћење, с друге стране, обухвата индивидуал-

³ ”... када се неко враћа кући и нико га не прати, нема сумње да је неко вријеме тај 'био сам са собом', како се то обично каже. Но он је то био само привидно, пошто се, у самом том временском размаку, његове мисли и његови поступци објашњавају његовом природом друштвеног бића и тиме што он не престаје ни једног тренутка да буде затворен (*enfermé*) у неко друштво.”(66)

на памћења, али се с њима не мијеша. Оно се развија поштујући своје законе, па и ако одређена индивидуална сјећања такође понекад продру у њега, она мијењају свој изглед чим су постављена (*replacés*) у цјелину која није више индивидуална свијест.”(98)

Шта је граница између индивидуалног и колективног памћења за коју се чини, успркос увиду о радикалној прожетости првог памћења другим, да ни на који начин не може бити уклоњена? Од тренутка када се стекне несумњив увид да улога других људи није само у допуни и потврди нашег сјећања њиховим и да наша упућеност на колективно памћење надилази ”ослањање на билеге и оријентире који постоје изван њега, а фиксирало их је друштво”,(98) а поготово ако се та упућеност схвати на тај начин да ”функционисање индивидуалног памћења није могуће без инструмената као што су ријечи и идеје, које појединац није изумио и које посуђује од своје средине,” (*ibid.*) онда индивидуалност индивидуалног памћења постаје и упитна и загонетна. Додуше, за Албвакса она нипошто није упитна, иако је његова велика заслуга шта ју је учинио загонетном. Наиме, он се успркос властитим увидима на деликатним мјестима узнемирујућег потресања границе између индивидуалног и колективног памћења одлучује држати најтврдокорнијих саморазумљивости као када тврди да је ”не мање истинито да се сјећамо само онога шта смо видјели, урадили, осјећали, мислили у неком одређеном времену, шта ће рећи да се наше памћење не мијеша с памћењем других људи.” (*ibid.*) Међутим, ако би био досљедан својој позицији, онда је Албвакс посљедњи који би устврдио без великих резерви ”да се наше памћење не мијеша с памћењем других људи”.

Унутрашњост вањског памћења

У ствари, да би се долично промислила разлика између индивидуалног и колективног памћења на трагу Албваксових најпродорнијих увида потребно је сагледати досеге његове критике ”изразито уске концепције”(102) колективног памћења. Овако схваћео колективно памћење ни на који начин не продире у сферу индивидуалног памћења, везано је искључиво за групе, класе, читаве нације. Таква предкритичка, широко прихваћена концепција налаже строго разликовање између унутрашњег и спољашњег памћења, персоналног и друштвеног памћења, аутобиографског и историјског памћења. Код таквог разликовања, онтолошка предност индивидуалног памћења мора бити по сваку цијену сачувана, а таква предност се у бити своди на физиолошко-психолошку стварност памћења. Групно памћење може имати само метафоричну подлогу јер му наводно недостаје чулна подлога или, како напомиње Албвакс, тијело или мозак појединца.⁴ Међутим, инсистира

⁴ ”Још се нисмо навикли да говоримо о памћењу неке групе, па чак ни метафорично. Чини се да таква способност не може постојати и трајати ако није везана уз неко индивидуално тијело или мозак.” (97)

ли се управо на тако установљеној чулној или материјалној заснованости и промишља ли се она досљедно, онда би требало рачунати и на неприхватљиве консеквенце. Како то стоји у накнадно додатој биљешци уз ауторов постхумно објављени манускрипт: ”сведемо истинско и живо памћење на репродукцију чулних утисака: (онда) нема у памћењу никаквог сјећања.”⁵

Треба се овдје присјетити фусноте из увода Албваксове претходне књиге о *Друштвеним оквирима памћења*, у којој се образлаже дотада готово нечувена теза да у сјећању појединца ”прошлост није сачувана него је реконструисана на темељу садашњости”. Тамо читамо:

Наравно, нипошто не оспоравамо да наши утисци не настављају да трају одређено вријеме, а понекад и дуго времена након шта су били створени. Међутим, та “резонанција“ утисака се никако не треба бркати с оним шта се обично сматра под чувањем сјећања (*conservation des souvenirs*). Она варира од појединца до појединца, као шта без сумње варира и од једне до друге врсте, изван сваког друштвеног утицаја. Везана је уз психо-физиологију која има своје подручје, као шта социјална психологија има своје.⁶

Онога часа када се улога и функција групног памћења схвати као пресудна у очувању сјећања појединца, када се умјесто пуке очуваности доживљених слика и утисака почне критички говорити о њиховој накнадној конструкцији, онда друштвени оквири памћења постају најважнија тема. Сјећање се показује као нешто конструисано и то тек након што одређене слике сачуване као ментални трагови буду инкорпорисане у, за појединца у садашњем времену, расположиве друштвене оквире памћења. Ова икорпо-

⁵ Важно је овдје напоменути да је ова биљешка, унесена под ознаком V (варијанта) 37, уз једну од првих страница трећег поглавља насловљеног Колективно памћење и историјско памћење, као и готово двије стотине других, угледала свјетло дана дуго након првог издања Албваксове *Колективне меморије* из 1950. године. Трбало је чекати готово пола вијека и критичко издање из 1997. године, којег је на темељу четири сачувана манускрипта, неколико свески и бројних накнадно уписаних биљешки направио Жерар Намер [Gérard Namer] након марљивог едиторског рада. Материјал с којим се бавио Намер назива ”манускриптом с хиљадама варијанти”, што довољно говори колико је био тежак и захтјеван рад на његовој критичкој реконструкцији. Приређивачи рукописне заоставштине за споменуто прво издање, па и за друго ревидирано и допуњено (P.U.F, 1968), како он објашњава у уводу свог новог издања, починили су велики низ пропуста зато шта нису укључили важне дијелове пронађених Албваксових списа, прије свега бројне биљешке с маргина рукописа, вођени својом предрасудом да је ово дјело у начелу било само ”наставка и нијансирано надописивање *Друштвених оквира памћења*” (Предговор, стр.7), дјела из 1925. године с којим се Албвакс још за живота прославио. Намер ће се одважити да читаоцима сугерише да је та предрасуда код првих приређивача била толико снажна да су свој посао урадили готово на граници кривотворења. (Поговор, стр. 241)

⁶ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire, Les Travaux de L'Année Sociologique*, Paris, F. Alcan, 1925, стр. XI.

рација се тополошки одређује као интернализација спољашњег и екстернализација унутрашњег. Албвак дословно говори о коришћењу друштвених оквира у сваком чину сјећања, што се опет може описати као размјена оног унутра (индивидуалног) и оног вани (социјалног): утисци се примају у друштву и враћају у друштво.⁷

Лоцирање и смјештање у друштвене оквири

У *Друштвеним оквирима памћења* Албвак ће настојати освијетлити природу колективног памћења путем своје категорије оквира. С једне стране, важно му је напоменути, ови друштвени или колективни оквири нису конструисани накнадно као "комбинација индивидуалних сјећања", а нити су "празни оквири у које би сјећања која долазе однекуд себе уметала". "Напротив", одмах ће додати, "управо су колективни оквири инструменти којима се користи колективно памћење да би реконструисало слику прошлости која је у сагласју, у сваком раздобљу, с доминантним мишљењима друштва."⁸ Видимо да су свјесни или несвјесни избори референтних група памћења прије свега везани уз владајућа гледишта друштва у којем појединац који се сјећа управо сада живи. Лоцирање у друштвене оквири који су дјелатни или на снази у актуелном времену стога претпоставља и реелаборацију и реаранжирање из прошлости сачуваних утисака и слика. Такво "екстерно" лоцирање је неопходно, јер чисто "интерна" реконструкција, која би била попут оне – Албвак нуди упечатљиво поређење – какву нуде фосилни остаци кичменог стуба праживотиња, напосто није могућа.

Психолошка погрешка или предрасуда у вези с памћењем није само у томе шта стицање сјећања везује уз изолованог појединца него, такође, шта чување сјећање обично своди на чување једног, а не више или мноштва сјећања. Управо у овом другом случају излази на видјело да је смјештање сјећања у друштвени оквир подређено логици реаранжирања коју Албвак у првом реду види као логику подвргавања одређеној цјелини. У поглавље о *Локализацији сјећања* налазимо сљедеће ставове:

Међутим, као шта смо видјели, оно што међусобно повезује наша новија сјећања нипошто није то што су у временском додиру, него што су дио цјелине мисли заједничких некој групи, групи људи с којима имамо однос у овоме тренутку или с којима смо били у вези претходнога дана или дана. Довољно је, дакле, да би их евоцирали, да заузмемо гледиште те групе, да усвојимо њихове интересе и слиједимо специфичан начин њихових размишљања. Потпуно је иста ствар када настојимо да локализујемо наша старија сјећања. Требамо их поново смјестити у цјелину сјећања заједничких другим групама, групама које су уже и трајније, као што је породица.⁹

⁷ "Међутим, управо у друштву људи обично стичу своја сјећања, управо тамо их призивају у своју свијест и, како се то каже, у стању су да их препознају и локализују." *Ibid*, стр. VIII.

⁸ *Ibid*, стр. XI.

⁹ *Ibid*, стр. 195.

Попут Хјума [Hume] у његовој критици идеје каузалитета, Албвакс открива да сукцесија и контигвитет сачуваних утисака, који обично наводе на вјеровање о међусобној сличности читавог низа сјећања, представљају ”тек знак да се ради о заједници интереса и мишљења”.¹⁰ Албвакс тако у своме тумачењу цјеловитих комбинација сјећања на мјесто психолошког закона асоцијације ставља социолошки појам асоцијације. Колико референтних група памћења за сјећања неког појединца, толико различитих цјелина памћења у његовој свијести.

Национално или културно памћење

Међутим, шта је с памћењем самих група, читавих народа, с оним шта је Алаида Асман [Aleida Assmann] назвала културним памћењем? Појединац се, дакле, сјећа само уколико нешто памти заједно с неком одређеном групом, али се његово индивидуално памћење не може подударити, осим партиципално и краткотрајно, с памћењем било које појединачне групе. Његово укупно памћење као довољно трајно и поновљиво, што ће рећи као услов његовог појединачног идентитета, лоцира се увијек у мјесту укрштања више колективних памћења. Не припада ли ипак нацији као групи свих група, као својеврсном скупу свих скупова памћења у којима појединац учествује, полазећи од оног најужег каква је породица, установљење посљедњег и најутицајнијег тоталитета памћења, највишег закона логике реаранжирања сјећања? За појединца, полазећи од његових живих сјећања, најудаљенијом и најапстрактнијом се показује памћење читаве нације. Међутим, то нипошто не значи да појединац не партиципира у њеном памћењу, само шта се такво памћење у највећој мјери показује као ”посуђено памћење”.

На једном мјесту ће Албвакс разлику између индивидуалног и колективног памћења тумачити као разлику између два става која може заузети појединац, за која ће одмах примијетити да су ”сасвим различита и чак супротстављена”:

С једне стране, у оквиру његове персоналности или његовог персоналног живота би се одвијала његова сјећања: чак и она сјећања која су му заједничка с другима он би схватао само у свјетлу интереса који га разликује од других. С друге стране, он би био у стању да се у одређеним тренуцима понаша напросто као члан групе који доприноси евоцирању и одржавању имперсоналних сјећања, у мјери у којој су она у интересу те групе.(97)

За увид у персонално одржавање имперсоналних сјећања пут је био већ отворен с открићем значаја друштвених оквира памћења за појединца, а одатле сада долази и другачије свјетло на уобичајено схватање имперсоналног памћења какво је национално памћење. Ако је већ у сјећању појединца у ствари група та која се сјећа преко тог свог члана, онда колективно сјећање као такво може одатле задобити нечувену мјеру имперсоналности (јер више ни на који начин није збир индивидуалних памћења), а да у мањој мјери

¹⁰ *Ibid.*

него икада прије буде ”спољашње” за појединце који у њему партиципирају. О памћењу нације читамо код Алббакса слједеће ретке:

У току мог живота национална група чији сам дио била је позорница одређеног броја догађаја за које кажем да их се сјећам, а у ствари о њима знам само путем новина и свједочења оних који су у њима били директно умијешани. Ти догађаји заузимају одређено мјесто у памћењу нације. Али њима нисам присуствовао. Када их се присјећам, неопходно ми је да се у потпуности препустим памћењу других, које овдје не допуњује или не оснажује моје памћење него је једини извор онога шта о њима могу поновити. Често их не познајем ни боље ни другачије него шта познајем давне догађаје који су десили прије мог рођења. Са собом носим пртљагу историјских сјећања, коју могу увећати разговорима или читањем. Али се ради о посуђеном памћењу, о памћењу које није моје. У националном мишљењу су ови догађаји оставили дубоког трага, не само због тога шта су довели до промјене институција, него и због тога што и даље траје веома жива традиција која говори о њима у овом или оном крилу неке групе, политичке партије, дијела земље, професионалне класе или чак у овој или оној породици или код одређених људи који су лично познавали оне који су о њима свједочили. За мене су то појмови, симболи; они се за мене појављују у форми која је мање или више распрострањена међу народом; могу их замислити; али ми је немогуће да их се сјећам. Дијелом свога бића ангажован сам у групи и то на такав начин да ништа од онога шта се у њој дешава, у мјери у којој сам њен дио, чак ништа од онога шта јој је било важно и шта ју је преобликовало прије него шта сам у њу уопште ушао, није ми сасвим страном. Али ако бих хтио реконструисати сјећање о таквом неком догађају у његовој цјелини, требао бих повезати и ускладити све искривљене и дјеломичне репродукције чији је оно предмет код свих чланова групе. Томе насупрот, моја лична сјећања су у потпуности моја, сва су у мени.(98–99)

Национално памћење се у цијелини може узети као туђе памћење. Прошли догађаји од националне важности нису ствар мога појединачног сјећања, чак ни мог сјећања које се испомаже или допуњава сјећањем других, на примјер непосредних учесника у тим догађајима или оних који су те учеснике познавали. Па ипак се можемо присјећати тих догађаја и то тако што се сасвим препуштамо памћењу других људи. Чини се да се могу присјећати оних ствари које нисам запамтио, о каквима немам никаквих уистину властитих сјећања. Како је то могуће? Како можемо рећи да се сјећамо, када се у ствари не сјећамо? Нигдје то није случај у таквој мјери или на тако изразит начин као код учествовању појединаца у националном памћењу.

Национално памћење као скуп свих скупова у логици памћења

Алббаксове конкретне анализе су нам могле открити како иде нит везивања од првобитног утиска, преко живог сјећања појединца и његовог туђим

памћењем допуњеног сјећања, до памћења група и памћења нације. Најважнија и за цијелу аргументацију пресудна карика у том ланцу надовезивања јесте она прва: између слике као првобитног трага у свијести појединца и његовог живог сјећања, јер је ту већ колективно памћење запосјело оно најиндивидуалније индивидуалног памћења. Како се надовезују споменуте карике памћења и проширује његова сфера на бројније и обухватније групе, тако се удио колективног памћења повећава. Крајњи опсег таквог проширивања би у кругу Албваксових истраживања припао националном памћењу. Другим ријечима, појединац се у националном памћењу може сјећати онога шта други помало и дјеломично памте или шта више нико жив не памти зато што и када се сјећа само онога шта је он сам у потпуној самоћи доживио, већ му и ту други помажу и већ је и ту на дјелу колективно памћење. Улог колективног памћења у индивидуалном памћењу је у начелу за појединца непримјетан – без минуциозних феноменолошких анализа не би могао ни изаћи на видјело¹¹ – тако да је сасвим разумљиво да се у нашем учешћу у националном памћењу присјећамо оног што ни на који начин немамо у сјећању.

Учествовати у националном памћењу значи учествовати у реконструкцији памћења које смо посудили од других. Национално или културно памћење је у ствари позорница велике општедруштвене реконструкције која, посебно у друштвима чија се историјска раздобља дијеле према ратовима која су их задесила, наликује великој послератној обнови војним походима опустошених крајева. Ако је свако сјећање појединца ре-конструкција захваљујући инкорпорацији утисака у заједништво групних промишљања и интереса, онда је национално памћење, као свеобухватни колектив колективна, конструкција *par excellence*.

Национално памћење би се могло дефинисати као оно чега се сви сјећају и нико појединачно (изузев, ако већ има свједока са својим ”живим сјећањем”, као неки облик деформације заједничког приказа прошлости). У националном памћењу се показује да је ”пртљага историјских сјећања”, коју захваљујући националном памћењу сваки појединац у себи носи, сва сачињена од ”посуђених сјећања”. Међутим, та традиција углавном сачињена од писаних трагова и симбола, попут новинских текстова, мемоара и докумената, може бити итекако жива, једнако као шта сјећање може бити живо.

Без открића темелја сваког живог сјећања у колективном памћењу не би се могло одговорити на питање зашто фактички туђе, ”посуђено сјећање” није појединцу страна него га он спонтано и саморазумљиво усваја као своје властито, аутентично сјећање. Управо као оно иза којег стоји колектив свих колектива, национално памћење као свеобухватно и најопштије уз себе везује друга колективна памћења ужег обима. Оно то чини као скуп свих скупова у логици памћења.

¹¹ Thomas Hirsch, ”Maurice Halbwachs and religious sociology. From Elementary Forms to The Social Frameworks of Memory”, Editions de l’E.H.E.S.S., 2012/3 No 159, стр. 225–245.

Гробље као метафора криво схваћеног националног памћења

Албвакс подразумијева да се сјећања, разврстана као индивидуална и колективна, такође могу тополошки приказати. Тако на једном мјесту читамо:

Примијетимо, међутим, да за сјећања постоје два начина да се организују и да се могу груписати час око (*autour*) неке одређене особе, која их сагледава са своје тачке гледишта, а час се распоређивати унутар (*à l'intérieur*) неког већег или мањег друштва, чије су ова сјећања дјеломичне слике.(97)

Такво опросторивање сјећања се може схватити и као посљедица увида у инкорпорираност индивидуалног сјећања у колективно памћење. Ово посљедње имплицира несводиву екстензију, јер у себи сабира и реорганизује памћења чланова групе, читаву једну галерију њихових сачуваних слика. Међутим, опросторивање колективног памћења може бити знак предрасуде, затеченог предкритичког схватања таквог памћења. Ријеч је о предрасуди о његовој спољашњости и накнадности спрам индивидуалног памћења. Ако би се колективно памћење већ у његовом првобитном везивању уз индивидуално сјећање тумачило као нешто шта придолази свијести појединца споља, онда би спољашњост код националног памћења била крајња и потпуна.

Не ради се нипошто о томе да се у националном памћењу покида и раскине веза између онога шта се заиста сјећамо и онога за шта вјерујемо да се сјећамо. Жива национална традиција упорно траје захваљујући сјећањима појединаца који су у стању да као своје и за свој идентитет веома важно памћење преузму "посуђено памћење". Раздвојити народну традицију од живих сјећања појединаца значило би угасити је и умртвити. Шта би од ње остало него некакви сухи вањски репери: друштвено или историјско вријеме би се свело на календар историјских догађаја, а славна прошлост која се живи у садашњости у оскудни простор бживотних остатака, попут гробља. Умјесто историје која се и даље проживљава у националном памћењу као стварност у њеној конкретной пуноћи указали би се само материјални трагови, пусти симболи, кратки записи попут епитафа на надгробним споменицима. Албвакс посеже за метафориком гробља и надгробних споменика:

Добро знам да нисам могао бити свједоком самог догађаја: заустављам се овдје код ријечи које сам прочитао или чуо, код знакова репродукованих током времена, што је уопште све шта ми пристиже из прошлости. Тако стоји ствар са свим историјским чињеницама које познајемо. Властита имена, датуми, формуле које резимирају дугачки слијед детаља, понекад нека анегдота или цитат: то је епитаф догађаја из неког другог доба, једнако кратак, општи и оскудан смислом као и већина записа које читамо на надгробним споменицима. То значи да историја, у ствари, наликује гробљу, гдје је простор омеђен и гдје треба у сваком тренутку пронаћи мјесто за нове гробове. Ако прошли друштвени миље

наставља да траје за нас само у таквим историјским записима, ако колективно памћење, у општијем смислу, садржи само датуме (везане уз догађаје у општим терминима) те апстрактне дефиниције и позивања на догађаје, онда би нам она остала сасвим спољашња.(100)

Сведемо ли национално памћење на материјалне трагове давних историјских догађаја, на оно ”што нам пристиже из прошлости”, јер се те прошлости нико не може сјећати, преостаће нам само ”појмови и симболи”, умјесто онога шта смо ”замисљали”, тј. вјеровали да заједно памтимо. Међутим, управо Албваксу дугујемо сазнање да као шта сјећање појединца не можемо свести на очуваност првобитног трага, неке слике из прошлости у нашој свијести, тако и национално памћење не можемо свести на биљеги и репере у нашој историјској ситуацији.

*Гробља и надгробни споменици након ратова:
шта народ не смије заборавити*

Ако национално памћење, колико год било удаљено од конкретних садржаја индивидуалног памћења, нипошто овом другом памћењу не може остати спољашње, онда све оно шта нам пристиже из прошлости, а реконструисано је за читаву нацију као жива традиција, па били то и најоскуднији трагови и записи, постаје најважнији топос свеколиког памћења. Такву тезу треба демонстрирати управо на ономе што би се према метафорици коју је употребио Албвакс могло чинити сасвим спољашњим живом и конкретном памћењу: на гробљима и надгробним споменицима. Оно шта је могло изгледати по својој симболичкој природи крајње спољашње свакој актуелно постојећој свијести, може се вјеродостојним увидима претворити у оно шта јој лежи у самоме срцу.

Албвакс је засигурно незаобилазан аутор када се жели освијетли значај и функција споменика за колективно памћење. Поготово је овакво настојање важно у локалном контексту у којем су најзначајнији моменти националног памћења материјализовани у надгробним споменицима ратним жртвама. Ратови су обиљежили и почетке и завршетке историјских раздобља, и пропасти и рађања држава и правно-политичких поредака, и окупације и ослобођења од великих империја или туђинске власти, и етничке традиције и модерне културне преображаје, итд. И шта је најважније: преображаје локалних колективних сопстава,¹² промјене идентитета читавих етничких група или народа.¹³

¹² О социјалном или колективном идентитету види, на примјер, Marilynn B. Brewer and Wendi Gardner, ”Who Is This ‘We’? Levels of Collective Identity and Self Representations”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1996, Vol. 71, No. 1, стр. 83–93.

¹³ Cf. Ugo Vlaisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj*, Мауна-Fe, Сарајево, 2007.

Ако захваљујући Албваксу колективни идентитет, па и идентитет читавог једног народа, разумијемо као идентификацију појединаца с одређеном групом памћења, онда је за тај идентитет најважније размотрити шта је то што та група нипошто не смије заборавити. Без сумње, национални споменици, они до којих се највише држи, којима се свечано прилази у државним ритуалима и церемонијама, којима је посвећена највећа медијска пажња, најпоузданији су путокази који упућују на најважније садржаје колективног памћења.

У овом дијелу свијета, на јужнословенским просторима, најважнији национални споменици су надгробни споменици, споменици јунацима и жртвама рата, обично подигнути на мјестима највећих страдања и крвопролића. Национално памћење је ту прије свега памћење рата. Увијек је то један рат, посљедњи рат, и увијек је то више од једнога рата, неколико претходних ратова. Предност посљедњег рата је у томе шта је као тек минули обавеза чувања памћења код оних који су сада живи. Имамо ли у виду чињеницу о учесталости и периодичности ратова у посљедња два вијека, не чуди посебно упечатљиви историјски карактер сваке прошле и текуће друштвене стварности у релативно краткотрајним мирнодопским раздобљима, а то је да је она у битноме смислу посљератна стварности. У таквој стварности живи су у битном смислу преживјели или су они који се, као посљератни нараштај, сјећају посљедњег рата испомажући се сјећањима његових непосредних учесника и свједока. С посљедњим ратом, који су у сваком посљератном раздобљу по правилу недавно збио, национално памћење је у ствари колективно оплакивање жртава рата. Жаловање за појединцима страдалим у рату, породично жаловање, и колективно жаловање би требало да се стапају. Међутим, управо због тог идеолошки пожељног стапања – у којем би национални споменици жртвама рата евоцирали догађаје о којима би на сагласан начин могли свједочити они чија су имена уклесана на надгробним споменицима на градским и сеоским гробљима – званично државно, национално памћење може бити на великој проби своје вјеродостојности. Претензију националног памћења да буде свенародно увијек може довести у питање појављивање непризнатог и неприхватљивог колектива жаловања и памћења. Међутим, за посљератни државни поредак који има ауру светости, јер је посвећен проливеном крвљу националних јунака и масовних жртава, нема ништа субверзивније и опасније од таквог алтернативног памћења. Стога се ово памћење мора повући далеко од јавног простора, његових симбола и ритуала памћења, често се завући у поре најмањих група, попут најужих породичних кругова.

Апорија колективног памћења

Да би у локалном контексту појаснили ову разлику између националног памћења иза којег стоји посљератна држава и потиснутог или алтернативног индивидуалног и колективног памћења, важно нам је позвати се на дистинкцију коју је увела Алаида Асман између функционалног памћења (*Funktionsgedächtnis*) и складишног памћења (*Speichergedächtnis*).¹⁴ Увође-

¹⁴ Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, Verlag C.H. Beck, München, 2003, стр. 130–142.

ње овог пара супротстављених појмова је мотивисано увидом да увијек има на располагању више садржаја памћења него оних који се усвајају сходно сврхама националног или културног памћења. Дерида [Derrida] је на истом трагу говорио о увијек селективном и пристрасном коришћењу архива, узетог у најопштијем значењу расположивих трагова памћења.¹⁵ Асманова овако одређује разлику два типа памћења:

Културно функционално памћење је везано за одређени субјект који се схвата као његов носилац или као онај којем се приписује одговорност. Колективни дјелатни субјекти (*kollektive Handlungssubjekte*) попут држава или нација конституишу се преко памћења-функције по томе шта себи удешавају одређену конструкцију прошлости. Складишно памћење, насупротив томе, не утемељује никакав идентитет. Његова не мање важна функција се састоји у томе да садржи више и другачије од онога што функционално памћење допушта. За овај архив без ограничења с његовом стално нарастајућом масом података, информација, докумената, сјећања, не постоји више никакав субјект, којем би се оно још могло придодати, у сваком случају би се овдје могло говорити о сасвим апстрактном ”памћењу човјечанства”.¹⁶

Недостатак колективног субјекта за памћење које је расположиво али није функционално имплицира да то памћење није реконструисано у Албваксовом смислу. Тако појмљена реконструкција је увијек посао неког колектива, а код националног памћења се јасно види да је подударна са самом конструкцијом нације. Колико је за памћење важна група, толико је за само постојање групе важно памћење. Према томе, за Албвакса би било упитно или неприхватљиво само постојање групно нефункционалног памћења. Не чуди стога да Асманова своју позицију конфронтације ставовима њеног великог претходника:

Његово занимање је искључиво посвећено питању шта живуће људе као групе држи заједно. При томе је дошао до тога да је значење заједничког сјећања важно средство кохезије. Из овог увида извео је постојање ”групног памћења”. Међутим, не стабилизују сјећања само групу, него група такође стабилизује сјећања. Албваксово истраживање овог ”колективног памћења” је показало да је његова стабилност на директан начин везана уз састав и постојаност групе. Распрши ли се група, онда појединци губе онај дио сјећања из свога памћења о којем су као група имали поуздање и с којим су се идентификовали. Али такође нека промјена политичких оквира може довести до распада сјећања, пошто они, према Албваксу, немају никакве иманентне постојаности него начелно захтијевају интеракцију и потврђивање. За нестална и дисфункционална сјећања у Албваксовој конструктивистичкој и функционалистичкој теорији памћења нема мјеста.¹⁷

¹⁵ Jacques Derrida, *Archive Fever. A Freudian Impression*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1995.

¹⁶ Aleida Assmann, *op. cit.*, стр. 137.

¹⁷ *Ibid.*, стр. 131.

Користимо ли разлику двије врсте памћења као инструмент анализе у локалном контексту, посебно парадигматичним ће нам се учинити босанскохерцеговачки меморијални простор након посљедњег рата. На видјело ће онда изаћи три дјелатна или функционална национална памћења чија реконструкција је подразумијевала три национална колектива. Истражујемо ли националне споменике који су у посљедње три деценије изронили у јавни простор схватићемо да су најмање три колектива жаловања и памћења конституисана с посљедњим ратом.¹⁸ Иако они памте углавном исте ратне догађаје, често се позивају на исте чињенице, ипак су установљена три кохерентна и функционална национална памћења. Ниједно у начелу није мање истинито или вјеродостојно од другог зато шта су сјећања непосредних очевидаца, поузданих свједока ратних догађаја, како нас је увјерио Албвакс, оформљена тек и искључиво након шта су они усвојили одређену групну перспективу. А управо нам надгробни споменици палим борцима и жртвама рата као најважнији национални споменици јасно обзнају да су референтне групе памћења три војске међусобно супротстављене у рату. Колективно памћење посљедњег рата има, дакле, најмање три друштвена оквира унутар којих се локализују изворна индивидуална искуства. Томе се онда не могу одупријети никакве чињенице саме по себи, јер ”баш као шта су људи у исто вријеме чланови многих различитих група, тако сјећање једне исте чињенице може бити смјештено унутар многих оквира који произлазе из засебних колективних памћења”.¹⁹ Када се тврди да чињенице могу саме по себи оспоравати и побијати ово или оно колективно памћење, тада се тумач таквих чињеница поставља у неки други друштвени оквир памћења, што открива његову припадност неком другом колективу, или се брка колективно памћење са сазнањима историје као науке.²⁰

Посљератна босанскохерцеговачка стварност је изњедрила три колективна памћења у којима су се конституисала три колективна субјекта која управо недавно подигнути национални споменици детерминишу као три нације.

¹⁸ Како је недавно примијетила Надин Росл [Nadine Rossol]: ”Већ крајем 70-тих прошлог вијека историчар Рајнхарт Коселек [Reinhart Koselleck] је привукао пажњу на важну улогу ратних споменика у обликовању идентитета посљератних друштава.” Види њен чланак: ”Commemoration, Cult of the Fallen (Germany)” у *International Encyclopedia of the First World War*, стр. 2, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-commemoration_cult_of_the_fallen_germany-2014-10-08.pdf. Ради се о сљедећем раду: ”Kriegerdenkmale als Identitätsstiftung der Überlebenden, u: Marquard, Odo, Stierle, Karlheinz (Hrsg.): *Identität*, München, 1979, стр. 255–276. Коселеку такође дугујемо инспирацију за овај наш рад.

¹⁹ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, стр. 196.

²⁰ ”Уопште узевши, историја почиње само тамо гдје завршава традиција, у тренутку када блиједи или се растаче друштвено памћење.” Maurice Halbwachs, *La Mémoire collective*, стр. 130. Види такође најугицајнијег аутора у овом погледу: Pierre Nora, ”Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*”, *Representations*, No. 26, 1989, стр. 8 и даље.

Очито је ријеч о апоретичној ситуацији памћења јер се учесници рата и сјећају и не сјећају истих догађаја. Ова иманентна контрадикција у колективном памћењу би се могла описати и у терминима Асманове као ситуација у којој оно шта је за једне функционално памћење за друге је неискориштено и непризнато складишно памћење. Ријечју, оно шта један народ памти други се тога никако не сјећа. Међутим, споменута апоретичност се из перспективе сваког појединог колектива памћења лако потискује саморазумљивошћу: па ради се о памћењу непријатеља! А то је памћење за које се углавном сматра да га ни по коју цијену није требало признати и овјеквјечити националним споменицима. У претходном историјском раздобљу, у колективном памћењу након Другог свјетског рата, није било никаквих споменика непријатељским војницима, а поготово не јавно признате и допуштене групе њиховог жаловања, а која би се још могла конституисати у дјелатни колективни субјект.

Заједничке гробнице: услов могућности посљератног заједништва

Два друштвено-политичка поретка, установљена након два посљедња рата, показују се отуда као два режима памћења која се разликују, држимо ли се фокуса наших разматрања, по томе што се у једном не подижу а у другоме подижу споменици ратним непријатељима. Наравно, никада преживјели не подижу споменике својим непријатељима,²¹ него их сада ”непријатељи” сами себи подижу као колектив који у своме националном памћењу памти своја ратна страдања. Умјесто једног посљератног колектива свих колектива памћења, као шта је то био случај у социјалистичкој Југославији, у савременој Босни и Херцеговини имамо три логике или закона памћења. Битна разлика између ова два поретка памћења опет се може представити у стратегијама гробљанског и споменичког лоцирања: режим жаловања и памћења везан уз заједничке гробнице палим борцима и цивилним жртвама рата надомјештен је режимом сепаратних гробница. У првим гробницама су били сахрањени посмртни остаци припадника различитих етничких група, а у другим су готово искључиво припадници једне етничке групе. Један јединствен субјект националног памћења након претпоследњег рата је подразумијевао заједничке гробнице за све жртве без обзира на етно-националну припадност, док су три субјекта националног памћења након посљедњег рата потврдила подударност заједнице жаловања и појединачне етничке заједнице – конституисане као нације.

²¹ Коселек у модерном добу примјећује ”тенденцију која све више налаже одвајање од страдалих непријатеља. Непријатељство треба сезати преко смрти да се не би изгубио идентитет властитог залагања. Једнакост у смрти се повлачи у корист одређене једнакости која посвједочује националну хомогеност: ријеч је о хомогености живућих и преживјелих и то у њиховом свакидашњем политичком групирању. Подизање споменика је нешто чиме се баве активна политичка тијела која се управо тиме одвајају од других.” Reinhart Koselleck: ”Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden”, у: Odo Marquard und Karlheinz Stierle (Hrsg.) *Identität, Poetik und Hermeneutik*, Band VIII, Wilhelm Fink Verlag, 1979, стр. 268.

Ако су најважнији национални споменици надгробни споменици палим борцима, онда су границе посљератног колектива памћења омеђене припадношћу војним формацијама: колико војски, толико националних група. При томе се непријатељска војска и њен колективни (идеолошки, политички, етнички, вјерски) идентитет показује као најважнији чинилац у градњи нашег властитог идентитета. Када у рату сукобљене војске диктирају идентитет посљератних колектива памћења, онда је тај идентитет у егземпларној мјери релацијски и антагонистички.²² Незамислив је један и јединствен колективни субјект памћења, какав се указао након Другог свјетског рата, без крвавог ратног сукоба с потпуним странцем, империјалним уљезом, који пријети подјармљивањем и истребљењем свих људи с ових простора. А тако исто је и новији међуетнички сукоб морао породити етнички дефинисане оквире памћења. Заједничких гробница, тог услова могућности посљератног заједништва, нема без заједничког смртног непријатеља. Међуетничко братство, које се могло величати и славити након свјетског али не и након локалног рата, могло је бити, по своје суштинском одређењу, само "братство по оружју". Показало се да је за раскидање тог братства требало такође оружје и масовна страдања...

²² Видјети о томе: Fredrik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organizations of Cultural Difference*, Little, Brown and Company, Boston, 1969. Такође: George Devereux and Edwin M. Loeb, „Antagonistic Acculturation“, *American Sociological Review*, Vol. 8, Apr. 1943, стр. 133–147; Georges Devereux, *Komplementarišćka etnopsihoanaliza*, Biblioteka Mixta, August Cesarec, Зарпсб, 1990, стр. 300–344.